

KOZAKLAR VE KUZEY KAFKASYA'NIN SLAVLAŞMASINDAKİ ROLLERİ

*Yunis Nasibli**

*Çev. Liliye Sabirova***

Rusya Federasyonu'nun 87 bölgesinde günümüzde, resmi verilere göre, 490,500 Kozak^{***} içine alan 10 askeri ve 6 ayrı bölgesel Kozak topluluğu devlet kayıtlarında yer almaktadır.¹ Kozak toplumunun Rusya tarihindeki rolü göz önünde bulundurularak,² ülkede 2002 yılında yapılan nüfus sayımında, Don Kozaklarının isteği üzerine, sayım anketlerinin "milliyet" bölümüne diğer milletlerle birlikte "Kozak" kelimesinin de yazıldığına dair haberler yer almıştır. Haber kaynağının tahminlerine göre, Rusya'da toplam 8 milyon kadar insan bu sayımlarda kendisini "Kozak" olarak yazdırmış olabilir.

Zamanın Rusya Devlet Başkanı Boris Yeltsin 5 Mayıs 1998 tarihinde, "*Rusya Federasyonu'nda Kozak Toplulukları Olarak Resmi Kayıtlara Geçen Toplulukların Genel Askeri Göreve Tabi Tutulmayan Üyelerinin Üniformaları, Simgeleri ve Rütbeleri Hakkındaki Karar*"ı imzalamıştır. Bu karar doğrultusunda, Kozak topluluklarının yapıları, rütbeleri ve üniformaları onaylanmakta ve üyelere rütbelerin verilmesi düzenlenmektedir. Söz konusu karar, adeta Çarlık döneminde görevde olan Kozakların Rus devletinin sınırlarını koruduğu ve komşu toprakları işgal etmede ve bu bölgelere yayılmada yararlandığı 17. ve 18. yüzyılları hatırlatmakta-

* Doç. Dr. Yunis Nasibli, Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Bölümü.

** Liliye Sabirova, TRT Rusça Yayınlar Bölümü.

*** Türkçe'de yanlış yerleşmiş bir tabir olarak, bu topluluk için Kazak, bazen de Rus Kazağı ifadesi kullanılmaktadır. Bu durum, Hıristiyan ve Slav asıllı bir topluluğun Türk ve Müslüman olan Kazaklar ile karıştırılmasına sebep olmaktadır. Diğer dillerde bu iki halk için ayrı tabirler vardır. Örn. Rusça birincisi *Kozak*, ikincisi *Kazakh*, İng. *Cossack*'a karşılık *Kazakh*. Biz, ayırım açısından faydalı olacağı kanaatiyle *Kozak* biçimini benimsedik (Yazı Kurulu).

¹ *Krasnaya zvezda* gazetesi, 18.01.2001.

² *İzvestiya* gazetesi, 30.01.2002.

dır. Rus çarları Kozak toplumunun rolünü iyi anladıkları için, Kuban, Kuzey Kafkasya, Ural, Sibiryaya, Uzakdoğu ve Türkistan topraklarını işgal edince, bu bölgelerde gayri-muntazam Kozak birlikleri oluşturmuştur. Tarihte, Türkler (“Uç”, “Akıncı”), İngilizler (“İlk yerleşimciler”) vs. gibi diğer halklarda da benzer askeri-etnik birliklerin olduğu bilinmektedir. Özel yayınlar, yazılı kaynaklar ve arşiv belgelerine dayanarak yazılan bu makalede, Kozakların Kuzey Kafkasya’ya yayılma tarihi, onların yaşantısı, hayat tarzı ve yerli halklarla etnik-kültürel ilişkileri ele alınmıştır.

Kozak ve Diğer Yerleşimcilerin Kuzey Kafkasya’ya Yayılması

V. L. Veliçko haklı olarak, “*Başta Terekliiler ve sonra Kubanlılar olmak üzere Kozak toplumu, Kafkasya’da öncü Rus dalgası olmuştur*”³ demektedir. Yerleşimcilerin Kafkasya’ya yayılması yoğun ve dönüşümsüz süreç haline gelmiştir. Rusya’nın yeni sınırlarının Kuban nehri boyunca geçmesini öngören Yaş Barış Antlaşması’nın 1791 yılında imzalanmasından sonra İmparatoriçe 2. Yekaterina, Kuban’ın sağ kıyasına Kozakların yerleştirilmesini kararlaştırmıştır. Bu bölge, 1792 yılında 2. Yekaterina’nın özel kararnamesiyle, Zaporojye Kozaklarından oluşturulan Karadeniz Kozak Birliği’ne “ebedi mülkiyet” olarak hediye edilmiştir. Kozakların mülkiyetine verilen bu bölge “Çernomor’ye” (Karadeniz) adını almıştır. Bu bölge güneyde Kuban nehrinin sağ kıyasından, batıda Azak denizi ile Karadeniz’e ve kuzeyde Eya nehrine kadar uzanmıştır. Bölgenin merkezi, Yekaterinodar (şimdiki Krasnodar) kenti olmuştur.

1794 yılında 6 kasabanın temeli atılmıştır. Merkezî bölgelerde toprak sorununa çözüm bulmak isteyen Çarlık, devlete bağlı çiftçilerin de Ön Kafkasya’ya göç etmesini her türlü teşvik etmiştir. Ancak Rus yazar ve tarihçiler Y. Gordin⁴ ve V. Gluşçenko’nun⁵ ileri sürdüğü gibi, İdil Boyu ve Kuzey Karadeniz bölgelerine kıyasla, Kafkasya’ya göç eden Rusların çoğu (Kozaklar da olmak üzere) orada pekişmek ve toprakları korumak amacıyla, talimat üzerine göç ettirilmiştir. Çarlık Rusyası’nın Kuzey ve Güney Kafkasya’da yürüttüğü işgalci savaşların yanı sıra, Dağlılar arasındaki iç savaşlar, Kozakların yaşantısı ve hayat tarzını belli ölçüde etkilemiştir. Yerli halk da tarihsel olarak Kozak toplumunun oluşmasına bü-

³ V. L. Veliçko, *Kavkaz. Russkoye delo i mejplemenniye voprosı*, St. Petersburg, 1904, s.187 vd.

⁴ Y. A. Gordin, *Kavkaz: zemlya i krov. Rossiya v Kavkazskoy voyne XIX v.*, St. Petersburg, 2000, s.6.

⁵ V. V. Gluşçenko, *O kazaçestve v političeskoj istorii Rossiyskogo gosudarstva*, St. Petersburg, 1998, s.7 vd. Konuyla ilgili enteresan gözlem ve sonuçlar: V. O. Klyuçevskiy, *Kurs russkoj istorii*, Bölüm III. Moskva, «Mısl», 1988, s.98-103.

yük katkıda bulunmuştur. Bu süreç, Ortodoks Hıristiyanlığını kabul eden bir kısım Türklerin (Kıpçaklar, Nogaylar, Tatarlar) ve Kafkasya halklarının etnik-kültürel asimilasyon süreci olmuştur, “*bu nedenle de Kozaklarda bozkır etnik-kültürel özellik ağırlığını göstermektedir.*”⁶

Kafkasya Hattı 1798 yılında Malka nehri boyunca bir askeri hatla sağlamlaştırılmış ve bu, Terek ve Kuban nehirleri üzerinden geçen askeri hatları yakınlaştırmayı olanaklı kılmıştır. Çar 1. Aleksandr 1811 yılında “*Kozak Sınır Muhafızlarının Yapısı Hakkında Karar*”ı imzalamış ve bu karar doğrultusunda, devlet sınırlarının her 150 kilometresinde bir Kozak alayı konuşlandırılmıştır.

Kuban (Karadeniz) Kozakları, kendi yerleşim birimlerini oluştururken, eski Zaporozje geleneklerine sadık kalmışlardır. Burada, devamlı savaş hali şartları altında, gereken korunma tedbirleri alınmış, kasabaların etrafına hendekler ve toprak tabyalar yapılmış, dikenli çalılar dikilmiş, toprak tabyalara birkaç yerde Kozak karakolu tarafından korunan kapılar konulmuştur. Sunjenskiy ostrog (Sunjen Zindanı), Terki Kalesi vs. gibi Kuzey Kafkasya’daki “devlet kent”-kalelerin planı ve yapısı farklı olmuştur. Sınırlarda ve Aşağı Don, İdil, Yayık boylarında, Kuzey Kafkasya ve Sibiry’a da yeni işgal edilmiş ve ele geçirilmiş “toprakçıklarda” o zamanlar pek çok tipik Rus “devlet kent”-kale kurulmuştur.

Kuzey Kafkasya Kozak toplumu oluşumunun başından beri karışık etnik yapısı ile farklılık göstermiş ve bu, resmi hükümet belgelerinde, seyahatlerin belirttiklerinde ve Kozakların kendi rivayetlerinde dahi yer almıştır. Terek ve Sunja nehirlerinin kıyılarında bulunan kale-kentlerin halkı arasında Ruslarla birlikte Kabartaylar, Nogaylar, Kumıklar, Çeçenler, İnguşlar vb. yer almıştır. Bu durum, başından beri, özgürlüğe düşkün kaçak Kozakların, bölgenin yerli halkları ile doğrudan komşu olarak yaşadıkları için, sadece dışarıdan değil içeriden de yabancı etnik gruplarla kuşatılmasına neden olmuştur. Bu ayrıca, Kuzey Kafkasya Kozak toplumunun değişik gruplarının maddi ve manevi kültürlerini etkilemeden hali kalmamıştır. Bu durumda doğal olarak, Kozakların hayat tarzı ve kültürünü yerel halk kültürünün değişik unsuları etkilemiş ve bunun yanı sıra Slav kültürü unsurları da zamanla komşu dağlık nüfusunun ortamına sızmıştır.

Kozak toplumunun karışık etnik yapısı ayrıca, eski Kozak yerleşim birimlerindeki tipik Kafkasya yapıtlarına da yansımıştır. Mesela, başından beri burada balçıkla sıvanan kerpiçten ve turluktan yerli örneklerle göre

⁶ İgor Yakovenko, “Raspad Rossii kak predmet osmysleniya” *Nezavisimaya gazeta*, №6 (62), 10.06.2001.

yapılan “sakli”ler büyük yaygınlık göstermiştir. İlk aşamada mesken olarak kullanılan sakliler zamanla değişik ekonomik amaçlı yapılara dönüştürülmüştür. Kuzey Kafkasya'nın bazı bölgelerinde, özellikle de o zamanlar ormanlarıyla zengin olan Terek'deki “devlet kentlerinde” hemen hemen her yerde, cephesi geniş ve kendi aralarında özel geçitlerle bağlantılı, içinde oturulabilir bir ya da iki kompleksli, ağaçtan yapılmış tipik Rus kütük evleri mevcuttu.

Terek ve Kuban Kozaklarının giysilerinde Doğu Slav özelliği ağırlığını hissettirmekle birlikte yerli Kafkasya etkisi de görülmektedir. Kozakların giysisindeki “Kafkasya” özelliklerinde zamanla “Çerkez” ağırlığı artmıştır. Komşuları olan Kabartayların giysi ve silah tarzına göre Kozaklar da Kafkas kemerine hançer ve kılıç takmışlar (hiçbir zaman onlarla ayrılmamışlar) ve kuşakla gezmişlerdir. Kültürlerin birbirini etkilemesi sadece erkek ve kadın kıyafetlerinde değil, mutfak ve aile geleneklerinde de olmuştur. Mesela, Kuzey Kafkasya Kozak toplumunun düğün törenindeki “dağlı özelliklerini” damat ile gelinin düğün giysilerinin özelliklerinde, gençlere metalden yapılmış ev gereçlerinin hediye edilmesinde, Kozak düğününü sırasında yapılan at cambazlığında, tüfek ve tabanca atışında, Kafkas oyunlarında görmek mümkündür.

Bölgede Kozak ve Kuzey Kafkasya halkları arasında ekonomik, kültürel ve aile-akraba ilişkilerinin güçlenmesi esasında bazı kasabalarda Kozak toplumunda *kunaçestvo* (ahbaplık), dayanışma ve hatta *atalıçestvo*-atalılık (asil ailelerin çocuklarını tebaaları altındakilere belirli yaşa kadar geri dönmek üzere eğitim için verme geleneği) gelenek haline gelmiştir.

Hür Kozak toplumunun günlük hayatında, bölgedeki tarihlerinin daha ilk aşamasında Kozak topluluğu *kuren* büyük rol oynamıştır. Kuren, hayvanların ortaklaşa otlatılması, kooperatif balıkçılık, avcılık, Kozak askeri *odnosumye* (tek yapı altında toplama), *skladniçestvo* (masrafa ortaklaşa katılma), değişik yardımlar ve “*spryagatelstvo*” (çekimler) gibi çalışma faaliyetlerinden, tüm bunların Kozak kent ve kasabaların toplum hayatına değişik yansımalarına kadar, sağlam kolektivizm ve yardımlaşma gelenekleriyle Kozak hayat tarzının tüm normlarını düzenlemiştir.

Ayrıca, Doğu Slav putperest batıl inançlarının değişik ve çok taraflı unsurları ile yerli Kuzey Kafkasya inançları da Kuzey Kafkasya Kozak kasabaları halkının hayat tarzının tüm yönlerini büyük ölçüde etkilemiş ve genel olarak hayat tarzı ve inançların kendine özgü tabakasını oluşturmuştur. Günümüze kadar ulaşan Kozak folkloru, zenginliğiyle farklı özelliğe sahiptir. Terek ve Kuban bölgelerinde Kozak folklorunun sevilen ve yaygın tarzlarından biri, zenginliği ve çok çeşitli repertuara sahip tarihi, savaş ve gündelik yaşamı konu alan şarkılar olmuştur. Terek-Greben

Kozaklarının destan folklorunun ilginç özelliği, tarihi konularda destan ve şarkıların muhafaza edilmesi olmuştur. Terek ve Kuban bölgelerinde lirik Kozak şarkıları ve çeşitli şarkı ve baladlar yaygınlık kazanmıştır.

Böylece, Kuzey Kafkasya Terek-Greben ve Kuban Kozak toplumunun etnik çeşitliliği, Doğu Slav kökenli bu iki grubun Kuzey Kafkasya'ya yerleşmesinin farklı tarihi şartları ve zamanı, onların oluşması ve bölgenin doğu ile batısında doğal-ekolojik ve etnik çevreye uyum sağlaması sürecinin farklılığı - tüm bunlar, ortak özelliklerin bulunmasının yanı sıra, Kuzey Kafkasya Kozak toplumunun kültürü ve yaşam tarzı özelliklerine belirgin bir şekilde yansımıştır. Öncelikli olarak bu, şu ya da bu yerli kültürel ve hayat tarzı unsurlarının onların hayat tarzı ve kültürlerine farklı oranda sızmasında görülmüştür. Bu, (Kuzey Kafkas Slav nüfusu tarafından kabul edilen ortak Kafkasya özelliklerini katarak) Kuzey Kafkas Kozak toplumunun yukarıda adı geçen gruplarının oluşmasında Kafkasya'nın yerli ve etnik karışık nüfusunun oynadığı rolle bağlantılıdır.

Kozakların Sosyal Hayatı

Kozak topluluğu, bilinen çiftçi topluluğundan farklı olarak, tarım alanında faaliyet gösteren ve aynı zamanda askeri bir örgüttü. Topluluk, toprak ilişkilerini, kasabanın ekonomisini düzenlemiş, aynı zamanda Kozak ordusunun ikmalini sağlamak ve Kozakları askeri göreve hazırlamak durumunda kalmıştır. Yine de toprak paylaşımı, topluluğun esas görevi olmuştur. Toprağın paylaşımı ve toplum ihtiyaçları için payın ayrılmasını topluluk meclisi üstlenmiştir. Topluluk, ekin, hasat, ot biçme ve diğer işlerin tarihlerinin yanı sıra sık sık tarımcılık özelliklerinin belirlenmesi, hangi bitkilerin ekilmesi gerektiğinin kararlaştırılması vs. gibi günlük ekonominin diğer taraflarını da düzenlemiştir.

Kozaklara belirli haklar tanıyan topluluk, onlara büyük taahhütler de yüklemiştir. Yükümlülüklerden ilki, 20 yıllık ağır askerlik görev olmuştur. 20 yılın 3 yılı hazırlık, 12 yılı nizami hizmet ve 5 yılı yedek hizmet sayılmıştır. Askeri hizmete gidenin kendi atını, üniformasını ve hatta silahını götürmesi zorunlu olmuştur. Askeri hizmet dışında Kozaklar yol ve köprü inşası, onarımı, posta taşımacılığı gibi yerel hükümlülükleri de yerine getirmişlerdir. Kozaklar ayrıca *rekrutların* (askerler) konaklaması için kendi evlerini açmak zorunda kalmışlardır.

Kırım Savaşı sırasında ve sonrasında Ruslar, Ukraynalılar ve Don Kozaklarının Kuzey Kafkasya'ya yerleştirilmesi ile ilgili geleneksel politika devam etmiştir. 1850'li yılların sonlarında Dağlılar arasında kışkırtılan Osmanlı'ya göç ile ilgili hareket nedeniyle, Slavların bölgeye yönelik göç süreci artmıştır. Muhacirler tarafından bırakılan onlarca bin desyatına

(eski Rusya'da 1.09 hektara eşit arsa) verimli toprağın bulunması, göç hareketinin aktifleşmesine neden olmuştur. Kafkasya Ordusu Genel Karargahı Başkanı D. A. Milyutin 1857 yılında Harbiye Bakanı Kont A. İ. Çernişev'a, Don birliklerine ait topraklardan yararlanma ve bu topraklara Adige nüfusunun bir kısmını göç ettirme önerisinde bulunduğu bir mesaj sunmuştur. Milyutin bu göçü, Adigelerin gönüllü olarak dağlardan inmesi yoluyla gerçekleştirmeyi planlamıştır. Milyutin, Don birliklerine ait topraklara göç etmek isteyenlere, yeni yerde yerleşmeleri için para yardımı yapma gibi belirli ayrıcalıklar tanımayı önermiş, ancak bu proje reddedilmiştir.

Şeyh Şamil ve Muhammet Emin'in 1859 yılında bozguna uğraması, Çarlık yönetimini rahatlatmıştır. Bundan sonra esas dikkat Kuzeybatı Kafkasya'ya yönelmiştir. Vladikavkaz'da 1860'ta Knez Baryatinskiy tarafından çağrılan ve Kuzeybatı Kafkasya'nın "bastırılması"nın ele alındığı acil toplantı düzenlenmiştir. Toplantıda Adigelerin göçtürülmesi ve topraklarına Kozakların yerleştirilmesi gerektiği kararına varılmıştır.

Yönetim, Kuzeybatı Kafkasya'ya sistematik göç yönünde karar almıştır. Adigelerin dağlardan düze inmesini sağlamak gerekiyordu, ancak halk kitleleri bu teklife sakıncalı bakmıştır. Ayrıca, bildiğimiz gibi, Kafkasya yönetiminin bu tedbirleri, yerli sosyal üst tabaka, ulema ve kendilerini "Sultanın fahri elçileri" olarak tanıtan Çar ajanları tarafından, Adigelerin Osmanlı'ya göç etmesi için yapılan propagandada çok ustaca kullanılmıştır. Kuzey Kafkasya halklarının bir kısmının göç etmesi, Osetin, Çeçen, Balkar, Karaçay ve Adigelerin sözlü halk eserlerine geniş bir şekilde yansımıştır. Bu, Türkiye'ye göç edenler gibi, Kafkasya'da kalan halk kitlelerinin bilincinde büyük iz bırakmıştır.

Büyük bir alan kısa bir süre içinde ele geçirilmiş ve genişleyen Rus sanayisi için bir iç pazar ve hammadde kaynağına dönüştürülmüştür. Çarlık yönetimi yeni Rus yerleşimcileri, Dağlılar ile mücadelede ve Rusya'yı Güney Kafkasya'ya bağlayan geniş bölgede Çarlık hakimiyetinin sağlamlaştırılmasında bir araç olarak görmüştür. Kuzey Kafkasya'nın iki tabakası arasında gelişen karmaşık ilişkiler, bazen açık çatışmalara neden olarak, tüm 20. yüzyıl boyunca kendisini belli etmiştir. Bu ise başka bir makalenin konusudur.

RUSLARIN ERMENİLERİ GÜNEY KAFKASYAYA YERLEŞTİRME SİYASETİ VE AZERBAYCAN TOP- RAKLARININ PARÇALANMASI

Vefa GULIYEVA*

Çev. Semra ALYILMAZ**

Rusların Güney Kafkasya'yı işgâline kadar tarihin hiçbir döneminde Ermenilerin Güney Kafkasya'da toprakları olmamıştır. Ancak Ermeniler, ne pahasına olursa olsun bu bölgede devlet kurmaya şartlanmış; bunu millî bir hedef olarak görmüş ve hedeflerini gerçekleştirmek için de buna öncelikle bilimsel (!) bir zemin hazırlamaya çalışmışlardır. Ermenilerin (sözde) bilimsel kaynaklarına göre "*Güney Kafkasya'nın en eski milletlerinden biri Ermenilerdir ve Büyük Ermenistan'ın toprakları Karadeniz'den Hazar denizine kadar uzanır*". Bu akıl dışı, bilimsellikten tamamen uzak görüşün iki amacı vardır: Birincisi Ermenilerin kendine olan güvenini sağlamak ve artırmak; ikincisi ise, tecavüzkar tavırlarına bilimsel kılıf giydirmek. Ermeniler, sözde Büyük Ermenistan'ı Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye toprakları üzerinde kurulmuş gibi göstermektedirler. Oysa hem Azerbaycan'daki hem de Azerbaycan dışındaki birçok bilim adamı Ermenilerin Güney Kafkasya'ya gelişlerinin Rusya'nın Kafkasları işgâline kadar olduğunu belgelerle ispatlamışlardır. Rus çarları, özellikle de Çar I. Petro Ermenilere çok büyük yakınlık göstermiş; onlar da buna karşılık Rus ordusunda savaşçı olarak ön cephelerde yerlerini almışlardır. Ermeniler, 1722 yılında Çar I. Petro'nun iş başına geçişini kutlamak amacıyla Gürcü çarı VI. Vahtang ile birlikte İran Şahı Hüseyin'e karşı ayaklanmışlar; ancak bunda başarılı olamamışlardır.¹ Rus

* Dr. Vefa Guliyeva, Azerbaycan İlimler Akademisi Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü Öğretim Üyesi.

** Dr. Semra Alyılmaz, Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi.

¹ Petruşevski İ. P. (1949), Azerbaycan ve Ermenistan Arasındaki İlişkiler, Leningrad, s.52, (Rusça).